

**ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՈՐՊԷՍ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄ**

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼԵԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

1375 թ. Կիլիկիայի հայոց թագաւորութեան անկումից յետոյ, այնուհանդերձ, հայկական մի շարք լեռնային մանր իշխանութիւնների յաջողվեց պահպանել իրենց կիսանկախ գոյութիւնը ողջ միջնադարի ընթացքում:

Արեւելեան Հայաստանում նման ինքնավար իշխանութիւններ պահպանուել էին Միւնիքում և Արցախում: Վերջինիս մասին տակաւին 1307 թ. Հերթում Պատմիչը գրել է, որ երբ թաթար-մոնղոլները «կալան գմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափխազաց՝ որ ի Վիրս, և բաց ի գաւառէ անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալօյէն (Արցախ – Ա. Մ.): Այս երկու նահանգք գղէմ կալան Սարակինոսաց, և ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա»¹:

Հայկական կիսանկախ իշխանութիւններից առաւել հզօրը Արցախի մելիքութիւններն էին, որոնց ինքնիշխան տիրակալները՝ մելիքները, մի քանի դար շարունակ հանդիսացել են հայոց ազատագրական պայքարի դրօշակակիրներ: Ամբողջ միջնադարի ընթացքում իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքի շնորհիւ Արցախը կարողացել էր դիմակայել օտար ներխուժողների աներաժութիւններին և հիմնականում պահպանել իր քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը: Արցախում մելիքները թէև ընդունել էին նուաճողների գերիշխանութիւնը, բայց ներքին կառավարման հարցերում, այսինքն՝ հարկահաւաքման, դատավարութեան և այլն, ունէին գործելու լիակատար ինքնուրոյնութիւն: Նրանք ունէին նաեւ զօրք պահելու իրաւունք: Վերոնշեալ նահանգներում մելիքական իրաւունքը թէև հաստատուում էր Իրանի շահի հրովարտակով, սակայն այն, ըստ էութեան, ուներ ժառանգական բնոյթ: Այդ հանգամանքը նպաստում էր մելիքական տների զօրացմանը:

Թէև XVI–XVIII դդ. Արեւելեան Հայաստանում կային բազմաթիւ մելիքութիւններ, սակայն այդ իշխանութիւններից առաւել անուանի էին Արցախի հինգ՝ **Գիւլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչէնի, Վարանդայի և Դիզակի** մելիքութիւնները, որոնց էլ վիճակուած էր մեծ դեր խաղալ ուշ միջնադարի Հայոց պատմութեան մէջ: Արցախի մելիքութիւնների սահմաններն էին.

1. **Գիւլիստան**, որը սկսւում էր Կուրակ (Քիւրակ) գետից, Գանձակի սահմաններով և տարածւում մինչև Թարթառ գետը: XVII դ. սկզբից Գիւլիստանի տիրակալները **Մելիք-Քեզլարեաններն** էին, որոնց նստավայրերն էին Գիւլիստանի բերդը, և Թալիշ գիւղի մօտ, Հոռեկա վանքի դիմաց գտնուող ապարանքը:

2. **Ջրաբերդ**, որը սկսւում էր Թարթառ գետից և տարածւում մինչև Խաչէն գետը: Գաւառն իր անուանումը ստացել է մելիքանիստ ամրոց Ջրաբերդի անունից: Գաւառի տիրակալներն էին **Մելիք-Իսրայէլեանները**, որոնց նստավայրերն էին նաեւ Հին Մոխրաթաղի ապարանքը և Մայրաքաղաք (Քաղաքաստեղ) բերդավանը:

3. **Խաչէն**, որը սկսւում էր Խաչէնագետից և տարածւում մինչև Կարկառ գետը: Խաչէն գաւառի տիրակալները Առանշահիկ հնագոյն իշխանական տոհմից սերուած **Հասան-Չալալեաններն** էին: Հասան-Չալալեանների իշխանանիստ ամրոցներն էին Թարխա-նաբերդը (Խոխանաբերդ) և Կաչաղակաբերդը:

4. **Վարանդա**, որը սկսւում էր Կարկառ գետից և տարածւում մինչև Բիրս-Դիզակիայտ լեռնագօտին: XVII դ. սկզբից Վարանդա գաւառի տիրակալներն էին **Մելիք-Ճահնագարեանները**, որոնց իշխանանիստը Աւետարանոց (Չանախչի) բերդաւանն էր:

5. **Դիզակ**, որը սկսւում էր Դիզակիայտի լեռնային գօտուց և Իշխանագետից ու

տարածում մինչև Արաքս գետը՝ Խուդափերինի կամրջի մօտ: XVIII դ. սկզբից Դիզակ գաւառի իշխողներն էին **Մելիք-Եզանեանները (Մելիք-Աւանեաններ)**, որոնց ամրոցը գտնւում էր Տող աւանում:

«Արցախը տեղագրական, լեռնագրական և բնական տեսակետներով մի աշխարհագրական ամբողջութիւն է կազմում,– իրաւացիօրէն նկատել է Լէօն,– որն ամբողջական կերպարանք է տալիս այդ երկրի կեանքին: Այսպիսով, թէև Արցախը բաժանուած էր մի շարք մանր լեռնագաւառների, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում էր մի խիստ բնորոշ, ընդգծուած ամբողջութիւն՝ տնտեսական, ազգագրական և լեզուական տեսանկիւնից»²:

Հայկական ինքնավար այս իշխանութիւնները XVII դ. վերջերից փորձել են թօթափել պարսկական լուծը, իսկ 1724–1735 թթ. մարտնչել են Անդրկովկաս ներխուժած օսմանեան զօրքերի դէմ, ինքնաբերաբար դաշնակցելով Իրանին: Այդ թուականներին տարածաշրջանում ստեղծուած իրավիճակը լուսագոյնս ներկայացրել են Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանն ու Արցախի մելիքները՝ 1723 թ. Նոյեմբերի 1-ին Պետրոս I-ին յղած նամակում. «Թագաւորն Պարսից յոյժ նուագեցաւ, և ոչ իսկ երեւի, և իշխանութիւն օսմանցոյն տակաւին առ մեզ ոչ է հասեալ»³: Եւ հէնց կենտրոնական իշխանութեան բացակայութեան այդ պայմաններում է, որ Հայոց Սղնախները, որպէս ռազմաքաղաքական միաւորումներ, իրականացրել են իրենց երկրամասի կառավարումը և անվտանգութեան ապահովումը: Սղնախները գործել են հրամանատարների խորհրդի գլխաւորութեամբ: Իր ազատութիւնը պաշտպանելու նպատակով լեռնաշխարհի հայութիւնը դիմել է կենաց և մահու պայքարի: Հայ զինուորականութիւնը Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանի, Աւան և Թարխան իւզբաշիների գլխաւորութեամբ տեւականօրէն դիմադրել է օսմանեան կանոնաւոր բանակին:

Գնահատելով թուրքերի դէմ մղուած պայքարում հայերի բազմաթիւ ծառայութիւնները՝ Իրանի Նադիր շահը 1736 թ. ճանաչել է Արցախի մելիքների ինքնիշխանութիւնը և վերահաստատել նրանց դաշնային ինքնավարութիւնը՝ Խամսայի **մելիքութիւններ** (պարսկերէն՝ «Մահալ-է խամսէ») անունով: Իսկ Դիզակ գաւառի տիրակալ Մելիք-Եզանը նշանակուել է Խամսայի մելիքութիւնների ընդհանուր կառավարիչ: Նա ուղղակիօրէն ենթարկուում էր Նադիր շահի եղբայր Իբրահիմ խանին, որը նստում էր Ատրպատականի Թաւրիզ քաղաքում: Այդ մասին Մելիք-Եզանը իր ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրութեան մէջ գրում է. «Շահ Նադիր զօրեղ թագաւորը իր զօրքով եկաւ, երկիրը օսմանլուի ձեռքից առաւ: Նրան էլ այնքան ծառայութիւն մատուցեցի, որ նա քրիստոնէայ ազգի 6 մահալների՝ Թալիշի, Չարաբերդի, Իսաչէնի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրայ, ինձ որպէս խան և բէկլարբէկի կարգեց»⁴: Մելիք-Եզանի մօտ էին հաւաքուում Արցախի հինգ մելիքութիւնների հարկերը և նրա միջոցով յանձնուում շահական գանձարանին: Այսպիսով, Անդրկովկասում Զարթի-Կախեթի վրացական վալիութեան կողքին, առաջին անգամ ստեղծուում էր նաեւ «Մահալ-է խամսէ» անուանուող հայկական առանձին բէկլարբէկութիւն, որն ընդգրկում էր պատմական Արցախն ու մինչև Արաքսի ափը ձգուող յարակից տարածքները: **Հայ իրականութեան մէջ Արցախի մելիքութիւնները մնացել էին այն միակ ոյժը, որոնց հենքի վրայ հնարաւորութեան դէպքում կարող էր վերստին յառնել Հայոց պետականութիւնը:** Պատահական չէ, որ Արցախի մելիքներն իրենց համարում էին «Հայոց թագաւորաց ազնիւ զինուորաց մնացեալ ժառանգք»⁵:

1752 թ. Վարանդայի տիրահռչակ Մելիք-Շահնազար Բ-ի թողտուութեամբ Արցախում հաստատուեց քոչուր Ջեւանշիր ցեղի սարըջալլու ճիւղի ցեղապետ Փանահ խանը: Խամսայի մելիքները ստիպուած էին նոր մարտահրաւերների դիմակայելու Արցախում Փանահ խանի յայտնուելուց յետոյ: Հէնց Փանահի ժամանակներից սկսուեց այլացեղ և **այլակրօն էթնիկ տարրի ներթափանցումն Արցախ:** «Ղարաբաղի նորահաստատ խանութեան համար կարելուք քաղաքական հարց էր մահնեղական ազգաբնակչութիւն

կազմելը երկրի այն կողմերում, ուր չկար այնպիսի տարր, որը պիտի խանական իշխանության նեցուկը դառնար: Փանահ խանը, դաւանանութեամբ սողոսկելով զուտ հայաբնակ Խամսայի երկրի սիրտը, շուտ զգաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ բաւարար հիմք չեն տիրապետութիւն հաստատելու համար, – իրաւացիօրէն գրում է Լեօն, – և նա շտապեց թուրք թափառական ցեղեր գրաւել դրսից՝ հարեւան խանութիւններից, խոստանալով նրանց զանազան արտօնութիւններ: Այսպիսով, Վրաստանից և այլ տեղերից Ղարաբաղ փոխադրուեցին փիւսեան, կարաչարլի, ջինլի, դեմիրչի-հասանլու, դըզըլ-հաջիլի, սաֆի-քիւրդ, բոյ ահմեդլի, սահաթլի, քենգերլու և այլ շատ թափառական ցեղեր: Հօր օրինակին հետեւելով, Իբրահիմ խանն էլ ամէն ջանք գործ էր դնում՝ դրսից բերելու նոր մահմեդական տարրեր»⁶: Թուրք-թաթարական քոչուոր ու կիսավայրենի ցեղախմբերի բնակեցումը Ղարաբաղի տարածքում **իսկական չարիք դարձաւ արցախահայութեան համար**: Այդպիսով, Արցախում բնակուող միատարր ու միաձոյլ հայութեան մէջ մտաւ օտարասեռ էթնիկ տարրը: Խաշնարած ցեղերի՝ Արցախ ներթափանցելուց յետոյ ընկած ողջ ժամանակաշրջանը հազեցած է եղել բնիկ հայերի և եկուոր էթնիկ տարրերի հակամարտութեամբ: Բերուած ցեղախմբերը, առաջին հերթին, Փանահ խանի համար յուսալի դաշնակիցներ էին Արցախի՝ իրեն չենթարկուող մելիքութիւնների դեմ պայքարի ժամանակ: Սակայն, ըստ էութեան, Փանահ խանին այդպէս էլ չաջողուեց իր իշխանութիւնը տարածել Դիզակի, Գիւլիստանի և Ջրաբերդի մելիքութիւնների վրայ:

Փանահ խանի մահից յետոյ (1763 թ.) նրա որդին և յաջորդը՝ Իբրահիմ խանը (1763–1780), ստիպուած էր դեռ երկար պայքար մղելու այդ Հայկական ինքնիշխան մելիքութիւնների դէմ: Դեռ աւելին, նորահաստատ խանութեան դէմ այդ մելիքութիւնների ջնարող պայքարը հաշուի առնելով է, որ 1780-ական թուականներին Ռուսաստանում մտադրուել էին Արցախի հիման վրայ վերականգնել Հայոց պետականութիւնը՝ վերացնելով Հայոց հողում հայ մելիքներից մէկի աջակցութեամբ դրանից 30 տարի առաջ ստեղծուած Ղարաբաղի խանութիւնը:

Իբրահիմ խանը 1786 թ. թունաւորելով սպանել է Գանձասարի կաթողիկոս Յովհաննէս Հասան-Չալալեանին և կողոպտել Հայոց ազգային-ազատագրական շարժման կենտրոն Գանձասարի վանքը: Սակայն, Ղարաբաղի խաներին չաջողուեց վերջնականապէս ճնշել այստեղ մնացած մելիքների դիմադրութիւնը:

Վեճերը նրանց միջեւ շարունակուեցին ընդհուպ մինչեւ 1813 թ., երբ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջեւ կնքուած Գիւլիստանի պայմանագրի համաձայն Արցախն անցաւ Ռուսաստանին: Արցախի մելիքների զօրաջոկատները շօշափելի ներդրում են ունեցել ռուսական բանակի յաղթանակներում՝ դրանով նպաստելով իրենց հայրենիքի միաւորմանը Ռուսաստանին:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ այնքան ժամանակ, քանի դեռ մելիքութիւններից մէկի տիրակալի սրտում բուն չէր դրել դաւանանութեան ախտը, ըստ էութեան ազատ էին նրանք և ինքնիշխան, իսկ երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ի թողտուութեամբ Արցախում հաստատուեց վաչկատուն սարքալլուների ցեղապետ Փանահ խանը, վերջինիս և նրա որդուն՝ Իբրահիմ խանին յաջողուեց զգալիօրէն թուլացնել Արցախի մելիքութիւնները: Եւ **միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիւ յաջողուեց սրբագրել Մելիք-Շահնազարի թոյլ տուած շուրջ 240-ամեայ ճակատագրական սխալը**:

Եւ, վերջապէս, եթէ այսօր ունենք ազատ և անկախ **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն**, ապա այդ պետութեան կայացման ենթախորքում, անտարակոյս, իրենց անուրանալի դերն ունեն Արցախի հերոսական մելիքութիւնները, որոնց տիրակալներին յաջողուեց միջնադարեան դժնդակ պայմաններում պահպանել այդ երկրամասի հայեցի նկարագիրը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. **Հեթում Պատմիչ**, «Պատմություն թաթարաց», Վենետիկ, 1842, էջ 24:
2. **Լեօ**, «Երկերի ժողովածու», հ. 3, գիրք 2, Եր., 1973, էջ 10:
3. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, Ереван, 1967, с. 48–49.
4. **Փափազեան Հ.**, Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, N 5, էջ 77:
5. Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов, т. IV, Ереван, 1990, с. 179.
6. **Լեօ**, «Երկերի ժողովածու», հ. 3, գիրք 2, էջ 303:
7. **Մաղալեան Ա.**, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ.», Եր., 2007, էջ 182:

Ք Ա Ր Ո Չ Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

**Տ. ԱՐՇԱԿ ԵՊՍ. ԽԱԶԱՏՐԵԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝ ԽՕՍՈՒՎԱԾ
ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆՑ՝ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՉ
ԽԱԶՎԵՐԱՑԻ ՏՕՆԻՆ ԱՌԻԹՈՎ
(24 Սեպտեմբեր 2017)**

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն
Միբեկի քոյրեր եւ եղբայրներ:

Նախ եւ առաջ փառք կու տամ Տիրոջ, եւ եղբայրական իմ սերն ու երախտագիտութիւնը կը յայտնեմ իմ հոգեւոր աւագ եղբօր՝ Երուսաղէմի Սրբազան Պատրիարք՝ Ամեն. Տ. Նուրիան Արք. Մանուկեանին՝ Խաչվերացի հրաշագարդ տօնին առիթով Տիրոջ սրբազան վայրին՝ Սրբոց Յակոբեանց նուիրական անունը կրող այս տանարին մէջ պատարագ մատուցելու այս հրաշալի առիթին համար:

Պատարագի մատուցումը անփոխարինելի առիթ մըն է հոգիով զօրանալու, նորոգուելու, Տիրոջ սրբազան կերպարով ու առաքելութեամբ եւ Աստուծոյ հետ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ գտնուելու: Ես ուրախ եմ եւ հոգւոյս պարտք կը համարեմ Սրբոց Յակոբեանց Զինուորեալ Միաբանութեան փոխանցել նաեւ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջոյններն ու օրհնութիւնը, մաղթելով որ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը Սրբազան Պատրիարքի իմաստուն առաջնորդութեան ներքոյ, շարունակել պահապան եւ պաշտպան ըլլալ Տէրունակոյս սրբազան վայրերուն:

Սուրբ Խաչին նուիրուած այս տօնին առիթով հոգիի մէջ անդադար կ'արձագանգէ Տիրոջ խօսքը, խօսք՝ որ 2000 տարիներ շարունակ ոգեշնչած, քաջալերած եւ առաջնորդած է քրիստոնէայ հոգիները, «Ա՛ն զԽաչ քո եւ ետ զկնի իմ», «Ա՛ն քու խաչդ եւ ետեւէս եկուր: Ասոնք խօսքեր են, որոնք հազարամեակներ շարունակ հնչած են քրիստոնէաներու շրթներէն, խօսքեր՝ որոնց հետեւած են Քրիստոսի նուիրուած հոգիներ, խօսքեր՝ զորս կ'արտաբերէր մեր Տէրը՝ ցոյց տալու այն ճանապարհը, որով պիտի ընթանային իր հետեւորդները. «Ա՛ն զԽաչ քո եւ ետ զկնի իմ»:

Այսօրուայ աշխարհի իշխաններն եւ առաջնորդները, կոչեր կ'ուղղեն մարդոց հետեւ-